

พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง

นภาพร หะวานนท์

เพ็ญสิริ จีระเชชากุล

สุรวุฒิ ปัดไธสง

พิสมัย รัตนโรจน์สกุล

โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์

มหาวิทยาลัยมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย
ศึกษากรณีลุ่มน้ำลำพระเพลิง

นภาพร หะวานนท์
เพ็ญสิริ จิระเดชากุล
สรุฒิ ปัดไธสง
พิศมัย รัตนโรจน์สกุล

โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
เอกสารประกอบการสัมมนา “พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย”
วันที่ 24 พฤษภาคม 2545 ณ โรงแรมสยามซิตี้ กรุงเทพมหานคร

พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง

นภาพรณ์ หะวานนท์
เพ็ญศิริ จีระเดชากุล
สุรุฒิ ปัดไธสง
พิศมัย รัตนโรจน์สกุล

พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง

โครงการวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของ
โครงการพลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 ลุ่มน้ำในประเทศไทย
ภายใต้การสนับสนุนทุนวิจัยของ
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สกว.

สารบัญ

บทที่	หน้า
1. แนวทางการศึกษาลุ่มน้ำลำพระเพลิง	1
สภาพธรรมชาติของลุ่มน้ำลำพระเพลิง	7
จุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับระบบน้ำเพื่อการทำมาหากิน	10
จุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยน	11
2. ลำพระเพลิงในบริบทของจังหวัดและอำเภอ	13
สภาพภูมิศาสตร์ของชุมชนบนลุ่มน้ำ	14
ผลผลิตของชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิง	20
การเชื่อมโยงชุมชนบนลุ่มน้ำด้วยกลไกตลาดระดับท้องถิ่น	26
การเชื่อมโยงชุมชนบนลุ่มน้ำกับระบบเศรษฐกิจมหภาค	30
3. วิธีการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติและหมู่บ้าน	36
การจับจองที่ดินและการถางป่าถางดง	37
การทำมาหากินบนฐานคิดแบบพอมีพอกิน	44
การแบ่งปันน้ำ: ฐานรากของระบบความสัมพันธ์บนลุ่มน้ำ ลำพระเพลิง	51
การแลกเปลี่ยนเพื่อการดำรงชีวิตไม่ใช่เพื่อกำไร	56
การช่วยเหลือกันบนฐานคิดของความเสมอภาค	63
4. ลุ่มน้ำลำพระเพลิงในกระแสการเปลี่ยนแปลง	69
การสร้างระบบชลประทานในลุ่มน้ำลำพระเพลิง	70
การเข้ามาของระบบการจัดสรรน้ำตามหลักการชลประทาน	74
การสร้างทำนบกอนกรีตแทนทำนบดิน	79
การก่อรูปของโรงงานทอผ้าไหมในอำเภอบัวชุม	82

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
5. การทำนา:ฐานชีวิตลุ่มน้ำลำพระเพลิง	90
พื้นที่นาแหล่งทำมาหากิน	91
การทำนาในอดีต	97
การทำนาในปัจจุบัน	110
ผลผลิต:ข้าวเพื่อการบริโภคและขาย	121
ชีวิตและสังคมชาวนา	125
6. การขยายฐานชีวิตด้วยการทำไร่อะไรหลายชนิด	131
การทำไร่อะไรหลายชนิดภายใต้วิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ	132
และหมู่บ้าน	
การทำไร่อะไรหลายชนิดท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง	141
7. ไม้ผล ผัก และแปรรูป: น้ำบ่อทรายของลุ่มน้ำ	165
ลำพระเพลิง	
สวนชาวนบ้าน	167
การปลูกผัก	170
การแปรรูปผลผลิต	173
8. พลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง	187

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

ภาคผนวก ข.

บทที่ 1

แนวทางการศึกษาลุ่มน้ำลำพระเพลิง

ลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นหนึ่งในสาขาของลุ่มน้ำลุ่มบนลำพระเพลิง แหล่งต้นน้ำของลุ่มน้ำลุ่มบน-ลำพระเพลิง มาจากต้นน้ำหลัก 4 สาย ได้แก่ ลำมูลบน ลำพระเพลิง ลำแะ และลำเชียงสา ลุ่มน้ำลุ่มบนลำพระเพลิงเป็นลุ่มน้ำขนาดใหญ่ที่สุดของจังหวัดนครราชสีมา โดยลุ่มน้ำลุ่มบนลำพระเพลิง ครอบคลุมอาณาบริเวณพื้นที่ถึง 50 ตำบลของ 7 อำเภอ ได้แก่ อำเภอวังน้ำเขียว ครบุรี ปักธงชัย โชคชัย ปากช่อง สูงเนิน และอำเภอเมือง พื้นที่ประมาณ 2,876,600 ไร่

ลำพระเพลิงเป็นลำน้ำสาขาทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูลสายแรก ซึ่งมีต้นน้ำอยู่ที่ซับสีด เพื่อระบายน้ำลงสู่แม่น้ำมูล ในอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ เป็นลำน้ำที่มีขนาดเล็กไหลคดเคี้ยวไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ผ่านอำเภอปักธงชัย และไหลไปบรรจบแม่น้ำมูลที่บ้านวัดโบสถ์ อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา ชาวบ้านเรียกลำพระเพลิงว่า ห้วยลำพระเพลิง

ชุมชนหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงกระจายกันอยู่ในพื้นที่สองฝั่งของลำน้ำลำพระเพลิง ซึ่งลักษณะทางภูมิศาสตร์ตลอดแนวลุ่มน้ำมีความแตกต่างกัน คือมีทั้งที่เป็นที่สูง ที่เนิน ที่ดอน ที่ลุ่ม วิถีชีวิตชุมชนโดยเฉพาะการทำมาหากินจึงมีความแตกต่างกันไปตามสภาพพื้นที่ ตลอดเส้นทางที่ลำน้ำไหลผ่าน ผู้คนที่อยู่สองฝั่งลำน้ำได้อาศัยน้ำจากลำน้ำไปใช้ในการทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ การจับสัตว์น้ำ รวมทั้งการทำมาหากินและการดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะในการทำนา หากมองลุ่มน้ำลำพระเพลิงจากที่สูง จะเห็นภาพของหมู่บ้าน

แทรกตัวอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่ นานาชนิด ไกลออกไปจากที่ตั้งหมู่บ้าน จะมีนาข้าวสลับกับสวนและไร่ กระจายอยู่ทั่วไป กลุ่มน้ำลำพระเพลิงมีหมู่บ้านตั้งอยู่มากกว่า 150 หมู่ โดยวิถีการดำรงชีวิตของผู้คนมีความสัมพันธ์กันทั้งในเรื่องของการใช้แหล่งน้ำ ป่าไม้ และทรัพยากรอื่น ๆ ร่วมกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และการมีวัฒนธรรมร่วมกัน เป็นสังคมที่มีสายสัมพันธ์กันมายาวนานด้วยอาศัยกลุ่มน้ำเป็นเขตแดนแห่งการเชื่อมโยงทางสังคม โดยเฉพาะในการทำนา ผู้คนที่อยู่สองฝั่งลำน้ำได้อาศัยน้ำจากลำน้ำไปใช้ในการทำนาโดยมีการสร้างทำนบเพื่อทอนน้ำเข้านา การทอนน้ำเข้านาเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้คนในเขตกลุ่มน้ำต้องเข้ามามีความสัมพันธ์กัน เพราะการทอนน้ำเข้านาไม่อาจทำได้พร้อม ๆ กัน ชาวนาจะต้องมีการจัดการที่จะหมุนเวียนกันทอนน้ำเข้านา

ในกระบวนการทำมาหากินที่แตกต่างกันไปตามสภาพธรรมชาติ คนที่อาศัยอยู่บนกลุ่มน้ำลำพระเพลิง ได้เข้ามาผูกพันใกล้ชิด พึ่งพาอาศัยกันในด้านต่าง ๆ มีการวางกฎเกณฑ์กติกาในการใช้น้ำ การใช้ที่ดินเพื่อการทำมาหากิน การแบ่งปันของที่เก็บหาได้ตามธรรมชาติ การวางกฎเกณฑ์กติกาเพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัยและการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สิ่งเหล่านี้ก่อรูปเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงคนในกลุ่มน้ำให้เป็นชุมชนหมู่บ้านซึ่งก่อรูปขึ้นมาบนฐานของความรู้ที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับธรรมชาติ เป็นความรู้ที่คนในชุมชนเป็นผู้ผลิตขึ้นเพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิตได้

หมู่บ้านที่กระจายอยู่ตลอดลำน้ำลำพระเพลิงนับจากต้นน้ำถึงปลายน้ำ มีการดำรงชีวิตที่มีฐานของสภาพธรรมชาติที่แตกต่างกัน ทั้งส่วนที่เป็นภูเขาและที่สูงในตอนต้นน้ำ เรื่อยลงมาจนถึงตอนกลาง

ลำน้ำซึ่งเป็นที่ดอนสลับกับที่ราบ และทางตอนปลายลำน้ำซึ่งเป็นที่ราบสลับกับที่ราบน้ำท่วมถึง นอกจากสภาพความสูงต่ำของพื้นที่แล้ว ที่ตั้งของหมู่บ้านยังมีผลต่อการที่คนในหมู่บ้านจะได้ใช้น้ำจากลำพระเพลิงเพื่อการทำมาหากินด้วย แม้เฉพาะในการทำนา ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าในอดีต เกือบทุกหมู่บ้านบนลุ่มน้ำลำพระเพลิง จะทำนาเพื่อให้ได้ข้าวไว้เป็นอาหารหลักสำหรับการดำรงชีวิต เกือบทุกคนจะเรียกตนเองว่าเป็น “ชาวนา” แต่การการทำนาของแต่ละพื้นที่จะมีความแตกต่างกัน ทั้งพันธุ์ข้าว การท่อน้ำหรือการวิดน้ำเข้านา และวิธีการทำนา ซึ่งมีทั้งการทำข้าวไร่ ข้าวนาหว่าน และข้าวนาดำ นอกจากการทำนาแล้ว ในแต่ละพื้นที่ยังมีการทำไร่ ทำสวน ซึ่งมีพืชพันธุ์ และวิธีการเพาะปลูกที่หลากหลาย ขึ้นอยู่กับความสูงต่ำและความชุ่มชื้นของพื้นที่ รวมทั้งน้ำที่ใช้เพื่อการเพาะปลูก

ก่อนการสร้างอ่างเก็บน้ำและคลองชลประทาน คนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงจะอาศัยน้ำจากลำน้ำ และคลองสาขาของลำน้ำที่แยกย่อยออกไปในพื้นที่ต่าง ๆ นอกจากนี้ในบางพื้นที่ยังมี ห้วย หนอง คลองบึง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติ ในพื้นที่ที่มีความชุ่มชื้น นอกจากการทำนาในพื้นที่ที่สามารถท่อน้ำเข้านาได้แล้ว ในที่ดอนคนยังสามารถปลูกไม้ผลหลากหลายชนิด โดยไม่ต้องดูแลรักษามากนัก เพราะพื้นที่มีน้ำได้ดินหล่อเลี้ยงต้นไม้ให้เติบโต แต่ในบางพื้นที่ก็อยู่ห่างไกล ใช้น้ำน้อย พื้นดินขาดความชุ่มชื้น ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลักในการเพาะปลูกไม่สามารถปลูกไม้ผลได้ ก็จะปลูกพืชไร่ซึ่งมีอยู่หลากหลายชนิดแทน

ความหลากหลายของสภาพภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งการทำมาหากินที่แตกต่างกัน ทำให้คนบนลุ่มน้ำพระเพลิงมีการ

ติดต่อแลกเปลี่ยนผลผลิตและของที่เหลือได้ระหว่างหมู่บ้านอันเป็นวิถีปฏิบัติที่ทำสืบทอดกันมา คนส่วนใหญ่ในหมู่บ้านบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงไม่ว่าจะอยู่ตรงส่วนไหน จะสามารถพูดคุยถึง สภาพพื้นที่ ลักษณะทางธรรมชาติ การทำมาหากิน และชีวิตความเป็นอยู่ของคนในส่วนอื่น ๆ ของลุ่มน้ำ และมักจะมีญาติพี่น้อง หรือคนรู้จักมักคุ้นที่นับถือกันเสมือนญาติ อยู่ในหมู่บ้านอื่น ๆ ด้วย

หมู่บ้านกว่า 150 หมู่ บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงได้เข้ามาเชื่อมโยงกันด้วยวิถีการดำรงชีวิตที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ทั้งในด้านการแบ่งปันน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ การแลกเปลี่ยนผลผลิต การช่วยเหลือกันทางด้านแรงงาน การแลกเปลี่ยนความรู้ ลำพระเพลิงจึงเป็นเสมือนอาณาบริเวณของชุมชนหมู่บ้านอันกว้างใหญ่ ที่แต่ละหมู่บ้านมิได้อยู่อย่างอิสระ หากแต่ได้เชื่อมประสานกันจนทำให้ ความเป็น “ลุ่มน้ำลำพระเพลิง” มิได้หมายถึงเพียงสภาพภูมิศาสตร์หรืออาณาบริเวณทางกายภาพเท่านั้น แต่ลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็น “พื้นที่ทางสังคม” ที่ผู้คนซึ่งอาศัยอยู่บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงได้สร้างขึ้นมานานกว่า 100 ปี ลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นบ้าน เป็นชีวิต และเป็นสังคมของคนที่อยู่ในลุ่มน้ำ

นอกจากการเชื่อมโยงสายสัมพันธ์ในระหว่างหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงแล้ว ชุมชนหมู่บ้านยังมีความเชื่อมโยงกับเขตเมือง โดยเฉพาะกับตัวอำเภอปักธงชัย ทั้งนี้เพราะหมู่บ้านส่วนใหญ่อยู่พื้นที่อำเภอนี้ มีเพียงบางส่วนของพื้นที่อยู่ในอำเภอโชคชัย อำเภอเมือง และอำเภอวังน้ำเขียว ดังนั้นเครือข่ายการติดต่อกับตลาดในระดับอำเภอของชุมชนหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงจึงสัมพันธ์กับตัวอำเภอปักธงชัยมากกว่าอำเภออื่น ๆ ตลาดที่อำเภอปักธงชัยซึ่งคนเรียกว่า ตลาดเมืองปัก

เป็นที่ที่คนจากชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงใช้เป็นที่แลกเปลี่ยนสินค้า คือมีการนำผลผลิตจากหมู่บ้านไปขายที่ตลาดปากธงชัยและซื้อสินค้าต่างๆจากตลาดกลับมา ตลาดปากธงชัยที่รวมของผลผลิตจากพื้นที่ต่างๆ ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิง ผู้ที่มาซื้อผลผลิตเหล่านี้ก็ได้มีเฉพาะผู้ที่อยู่ในเขตอำเภอปากธงชัยเท่านั้น แต่จะมีพ่อค้าแม่ค้าจากที่อื่นๆ โดยเฉพาะจากตัวจังหวัดนครราชสีมาหรือโคราช มาซื้อผลผลิตของชุมชนหมู่บ้านลำพระเพลิงจากตลาดปากธงชัย

การขยายตัวเป็นศูนย์กลางการค้าผลผลิตทางการเกษตร และการขยายตัวของอุตสาหกรรมในเขตอำเภอปากธงชัย มีผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นอย่างมาก ในส่วนของตัวอำเภอเอง การขยายตัวของตลาดผลผลิต และการเติบโตของโรงงานอุตสาหกรรม ก็ขึ้นอยู่กับผลิตผลของหมู่บ้านที่จะนำเข้ามาขายในท้องตลาด รวมทั้งการนำคนจากหมู่บ้านมาเป็นแรงงานให้กับการผลิตในภาคอุตสาหกรรมด้วย

นอกจากตัวอำเภอปากธงชัยแล้ว ชุมชนหมู่บ้านลำพระเพลิงยังมีความสัมพันธ์กับตลาดในตัวจังหวัดนครราชสีมาเป็นซึ่งเป็นศูนย์กลางของการค้าขายผลผลิตทางการเกษตรทั้งการขายส่งและขายปลีกด้วย ในตัวจังหวัดนครราชสีมาตลาดอยู่หลายประเภท ได้แก่ ตลาดข้าวเปลือก ตลาดมันสำปะหลัง ตลาดข้าวโพด ตลาดปอพอก ตลาดผักและผลไม้ ตลาดสินค้าเพื่อการอุปโภคและบริโภค ที่รวมของผลผลิตจากหมู่บ้านในเขตท้องที่อำเภออื่นๆ ด้วย ทั้งนี้จะมีพ่อค้าแม่ค้าจากพื้นที่ในเขตจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดอื่นๆ รวมทั้งกรุงเทพมหานครด้วย มาซื้อผลผลิตของหมู่บ้านต่างๆ รวมทั้งชุมชนหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำ

ลำพระเพลิง จากตลาดขายส่งสุรนครซึ่งอยู่ในตัวจังหวัดนครราชสีมา ในขณะเดียวกัน คนจากหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นพ่อค้าแม่ค้าและชาวบ้านก็มาซื้อสินค้าบริโภคและอุปโภคจากตลาดในตัวจังหวัดนครราชสีมาเช่นกัน

ในปี 2506 รัฐบาลได้เริ่มดำเนินโครงการชลประทานลำพระเพลิง โดยให้เหตุผลว่า เพื่อแก้ปัญหาเรื่องน้ำสำหรับพื้นที่ทางเกษตรกรรมของกลุ่มน้ำ เพื่อให้สามารถทำการเพาะปลูกในช่วงนอกฤดูฝนได้ โครงการชลประทานลำพระเพลิงเป็นโครงการขนาดใหญ่ มีการสร้างเขื่อนดินเพื่อทำอ่างเก็บน้ำ เรียกว่าอ่างเก็บน้ำลำพระเพลิง สร้างเสร็จในปี 2510 โดยมีคลองส่งน้ำยาวถึง 114 กิโลเมตร นอกจากการสร้างอ่างเก็บน้ำลำพระเพลิงแล้ว ในเวลาใกล้เคียงกัน คือในปี 2509 รัฐบาลยังได้ทำโครงการสร้างอ่างเก็บน้ำลำสำลาย ซึ่งเป็นการสร้างเขื่อนดินปิดลำน้ำลำสำลาย ซึ่งเป็นลำน้ำที่ไหลขนานไปกับลำน้ำลำพระเพลิง อ่างเก็บน้ำลำสำลายและอ่างเก็บน้ำลำพระเพลิงอยู่ในพื้นที่ของตำบลเดียวกันคือ ตำบลตะขบ โดยจุดประสงค์ของการสร้างอ่างเก็บน้ำลำสำลายเพื่อให้ใช้เป็นอ่างเก็บน้ำสำรองหรือเป็นที่ระบายน้ำที่ล้นมาจากอ่างเก็บน้ำลำพระเพลิง

ระบบชลประทานที่รัฐจัดสร้างขึ้นมีผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านลำพระเพลิงในหลาย ๆ ด้าน โดยเฉพาะระบบความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันน้ำที่มีมานับจากอดีต การทำนา ทำไร่ ทำสวน และการทำมาหากินในด้านอื่น ๆ ระบบความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ โดยเฉพาะอำนาจอิสระของชุมชนในการจัดสรรน้ำเพื่อการทำนา และโอกาสในการเข้าถึงน้ำจากคลองชลประทาน

วิถีการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านบนลุ่มน้ำลำพระเพลิง ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมอันได้แก่ สภาพทางธรรมชาติ จุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการเข้าถึงน้ำจากลำน้ำลำพระเพลิงและจากคลองชลประทาน และจุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยน สภาพแวดล้อมทั้ง 3 ประการนี้ถือเป็นฐานรากสำคัญของการอยู่ร่วมกันของคนที่ยังดำรงชีวิตอยู่บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงนับจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน การศึกษานี้ได้อาศัยลักษณะทั้ง 3 ประการนี้เป็นแนวทางในการทำ ความเข้าใจถึงพลวัตเศรษฐกิจของลุ่มน้ำลำพระเพลิง

สภาพทางธรรมชาติของลุ่มน้ำลำพระเพลิง

ลักษณะทางธรรมชาติโดยเฉพาะสภาพความสูงต่ำของพื้นที่มีผลต่อวิถีการดำรงชีวิตของของคนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นอย่างยิ่ง บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงจะมีการปลูกข้าวเพื่อบริโภคมาตั้งแต่เริ่มก่อตั้งถิ่นฐาน ทั้งนี้โดยอาศัยน้ำฝนและน้ำจากลำพระเพลิง แต่สภาพพื้นที่ที่แตกต่างกันมีผลทำให้วิถีชีวิตบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงมีความแตกต่างกันไปด้วย เช่นในพื้นที่บางแห่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ปลูกข้าวได้ดี แต่มีข้อจำกัดในการทำไร่ทำสวน คนที่อยู่ในสภาพธรรมชาติแบบนี้ หากต้องการทำไร่ จะต้องออกไปหาซื้อหรือเช่าที่ ในพื้นที่ห่างไกลออกไป เพื่อให้สามารถทำไร่ได้ ส่วนในพื้นที่ที่เป็นภูเขา หรือเนินเขา แม้มีความพยายามในการทำนา แต่ก็ไม่สามารถทำได้มากนัก ปลูกข้าวได้ไม่พอกับการบริโภค ก็จะต้องหันไปทำไร่ หรือปลูกไม้ผลยืนต้น เพื่อขายผลผลิตนำเงินมาซื้อข้าว การศึกษานี้ได้อาศัยลักษณะทางธรรมชาติที่มีความแตกต่างกันนับจากตอนต้นของ ลุ่มน้ำลงมาถึงปลายน้ำ เป็นแนว

ทางเบื้องต้นในการทำความเข้าใจกับพลวัตเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำลำพระเพลิง ซึ่งในภาพรวมสามารถแบ่งพื้นที่ของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงได้เป็น 4 ลักษณะ

พื้นที่ราบน้ำท่วมถึง อยู่ทางทิศตะวันออกของอำเภอปักธงชัย มีพื้นที่ประมาณ 50,630 ไร่ อยู่ในเขตอำเภอเมืองปัก ตำบลนกออก ตำบลเกษมทรัพย์ ตำบลดอน และบางส่วนของตำบลโคกไทย นอกจากนี้ยังมีพื้นที่บางส่วนของอำเภอโชคชัย ได้แก่ ตำบลกระโทก และพื้นที่บางส่วนของตำบลด่านเกวียน และท่าลาดขาว พื้นที่ราบน้ำท่วมถึงนี้เหมาะกับการปลูกข้าว แต่ไม่เหมาะกับการทำไร่ ทำสวน โดยการศึกษานี้ได้เน้นการศึกษาที่ เขตอำเภอเมืองปัก ตำบลนกออก ตำบลเกษมทรัพย์ และ ตำบลกระโทก ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอโชคชัย

พื้นที่ราบ อยู่ทางทิศเหนือ ตอนกลาง และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอปักธงชัย มีพื้นที่ประมาณ 337,520 ไร่ ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของตำบลตะคุ ตำบลตูม ตำบลสุขเกษม ตำบลจั่ว ตำบลสะแกราช ตำบลลำโรง ตำบลดอน เกษมทรัพย์ เมืองปัก ธงชัยเหนือ โคกไทย และบางส่วนของตำบลตะขบ และตำบลลำนางแก้ว นอกจากนี้ยังมีพื้นที่บางส่วนในอำเภอโชคชัย ได้แก่ บางส่วนของตำบลด่านเกวียน และท่าลาดขาว พื้นที่นี้เหมาะกับการทำนา ทำสวน และการทำไร่ โดยการศึกษาได้เน้นการศึกษาที่ ตำบลตูม ตำบลจั่ว ตำบลเกษมทรัพย์ และตำบลตะขบ

พื้นที่ดอน อยู่ทางทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอำเภอปักธงชัย มีพื้นที่ประมาณ 295,330 ไร่ อยู่ในเขตตำบลตะขบ ตำบลลำนางแก้ว ตำบลภูหลวง ตำบลโคกไทย ตำบลธงชัยเหนือ และ

บางส่วนของตำบลสุขเกษม ตำบลตูม ตำบลจั่ว และ ตำบลสะแกราช พื้นที่ลักษณะนี้สามารถทำนาได้ แต่ไม่ได้ผลดีนัก ส่วนใหญ่จะเหมาะกับการทำสวนและทำไร่ การศึกษานี้ได้เน้นการศึกษาที่ตำบลตะขบ ตำบลตูม และตำบลจั่ว

ที่เนินเขาและภูเขา อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และทิศใต้ของอำเภอปักธงชัย มีพื้นที่ประมาณ 160,329 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ในตำบลตะขบ ตำบลลำนางแก้ว ตำบลภูหลวง และบางส่วนของตำบลสะแกราช นอกจากนี้ยังมีพื้นที่อยู่ที่ บ้านวังหมี่ อำเภอวังน้ำเขียว พื้นที่เหล่านี้มีการทำนาอยู่บ้าง แต่ส่วนใหญ่จะเป็นการปลูกพืชไร่ การศึกษานี้ได้เน้นการศึกษาที่ตำบลตะขบ

อย่างไรก็ตาม ในการทำความเข้าใจกับเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำลำพระเพลิง ไม่อาจศึกษาโดยแยกสภาพพื้นที่ในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นออกจากกันได้ เพราะในวิถีการดำรงชีวิตของกลุ่มน้ำลำพระเพลิง คนส่วนใหญ่จะดำรงชีวิตอยู่ในสภาพพื้นที่ที่มีความหลากหลายปะปนกันไป เช่น ดำรงชีวิตอยู่ในพื้นที่ดอนสลับกับที่ราบ หรือเนินเขาและภูเขาสลับกับที่ราบ หรือที่ราบน้ำท่วมถึงสลับกับที่ราบ ซึ่งมีผลทำให้ลักษณะการดำรงชีวิตของคนบนกลุ่มน้ำลำพระเพลิงตั้งอยู่บนฐานอันหลากหลายของการทำมาหากิน ดังนั้นหลังจากเลือกพื้นที่ศึกษาที่ครอบคลุมสภาพธรรมชาติของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงแล้ว การศึกษานี้จึงให้ความสำคัญกับระบบเศรษฐกิจที่สะท้อนวิถีการดำรงชีวิตของกลุ่มน้ำลำพระเพลิง

จุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับระบบน้ำเพื่อการทำมาหากิน

ในอดีตก่อนที่จะมีการสร้างเขื่อนลำพระเพลิง กลุ่มน้ำลำพระเพลิงได้อาศัยน้ำจากลำพระเพลิงในการทำนา โดยมีการสร้างทำนบและจัดระบบการแบ่งปันน้ำเพื่อทดน้ำเข้านา หมู่บ้านตลอดลำน้ำจะมีช่วงเวลาของการได้รับน้ำจากลำน้ำไม่พร้อมกัน เช่นตอนต้นลำน้ำจะได้รับน้ำก่อน หมู่บ้านที่อยู่ตอนกลางและตอนปลายลำน้ำจะได้น้ำทีหลัง การศึกษานี้ได้เลือกหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ตามจุดต่าง ๆ ลำน้ำ โดยดูจากการได้รับน้ำตามลำดับก่อนหลัง ได้แก่ ตำบลตะขบ ซึ่งอยู่ทางตอนต้นน้ำ ตำบลตูม ตำบลจี้ว และตำบลเกษมทรัพย์ ซึ่งอยู่ทางตอนกลางน้ำ ตำบลนกออก และตำบลกระโทก ในเขตอำเภอโคกสูง ซึ่งอยู่ทางตอนปลายน้ำ

การสร้างเขื่อนลำพระเพลิง ซึ่งแล้วเสร็จในปี 2510 มีผลทำให้เกิดการแยกพื้นที่ของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงออกเป็นพื้นที่ในเขตชลประทาน และพื้นที่นอกเขตชลประทาน พื้นที่ในเขตชลประทานจะได้รับน้ำจากคลองชลประทานมาช่วยในการทำนาในฤดูฝน และยังได้รับน้ำในฤดูแล้ง ทำให้พื้นที่ในเขตชลประทานสามารถทำนาปรัง ปลูกพืชผัก ในช่วงนอกฤดูฝนได้ ส่วนพื้นที่ที่อยู่นอกเขตชลประทาน ยังคงต้องอาศัยน้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติอยู่เช่นเดิม การศึกษาพยายามศึกษาให้ครอบคลุมวิถีการดำรงชีวิตของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงทั้งที่มีพื้นที่ทำกินอยู่ในเขตชลประทานและนอกเขตชลประทาน

จุดตั้งของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการแลกเปลี่ยน

นับจากอดีตวิถีชีวิตของคนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิง มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตและการซื้อหาสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีวิต โดยชาวบ้านจะนำผลผลิตที่มีเหลือจากการใช้หรือบริโภคไปขายที่ตลาด โดยเฉพาะตลาดในตัวอำเภอปักธงชัยซึ่งเดิมการเดินทางไปตลาดทำได้ยากลำบากต้องใช้เวลาเดินทางเป็นวัน หลังจากมีการสร้างเขื่อนลำพระเพลิงแล้ว ได้มีการสร้างถนนเลียบคลองชลประทาน มาเชื่อมกับถนนสายหลักที่ผ่านตัวอำเภอปักธงชัย และจังหวัดนครราชสีมา ทำให้การเดินทางของชาวบ้านมายังตลาดในตัวอำเภอและตัวจังหวัดมีความสะดวกขึ้น อย่างไรก็ตาม หมู่บ้านต่าง ๆ บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงก็ยังคงมีความแตกต่างในเรื่องของระยะทาง ที่จะไปถึงตัวอำเภอและตัวจังหวัด ซึ่งจะมีผลถึงระยะเวลาในการเดินทาง ความสะดวก และค่าโดยสาร ซึ่งทั้งหมดนี้มีผลต่อทางเลือกในการทำมาหากินและวิถีชีวิตในด้านอื่น ๆ ของคนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิง การศึกษานี้ได้ให้ความสำคัญกับที่ตั้งของชุมชนที่สัมพันธ์กับระบบตลาด เพื่อทำความเข้าใจถึงพลวัตเศรษฐกิจลุ่มน้ำลำพระเพลิง โดยเฉพาะในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ตัวอำเภอปักธงชัยได้เกิดการขยายตัวของตลาดและโรงงานทอผ้าอย่างรวดเร็ว ซึ่งมีผลต่อการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นอย่างมาก การศึกษานี้ได้เลือกพื้นที่ศึกษา ที่ตั้งอยู่ใกล้ตัวอำเภอซึ่งได้แก่พื้นที่ทางตอนกลางของลุ่มน้ำ ได้แก่ ตำบลตูม ตำบลจิว ตำบลเกษมทรัพย์ และพื้นที่ทางตอนใต้ของลุ่มน้ำคือตำบลนกออกและตำบลกระโทก ส่วนพื้นที่ซึ่งอยู่ห่างไกลได้แก่ตำบลตะขบ

การเลือกศึกษาชุมชนตามลักษณะพื้นฐานทางกายภาพและที่ตั้ง
 ของชุมชนดังกล่าวแล้วข้างต้น จะทำให้สามารถทำความเข้าใจกับชุมชน
 ที่มีบริบททางกายภาพและสังคมที่มีความหลากหลาย เพื่อสะท้อน
 พลวัตเศรษฐกิจของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงครอบคลุมวิถีชีวิตที่มีความหลาก
 หลายหากแต่เกาะเกี่ยวสัมพันธ์กัน เป็นอัตลักษณ์เฉพาะของกลุ่มน้ำ
 ลำพระเพลิง

บทที่ 2

ลำพระเพลิงในบริบทของจังหวัดและอำเภอ

อาณาบริเวณที่ลำน้ำลำพระเพลิงไหลผ่านอยู่จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งถือเป็นจังหวัดหน้าด่านของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อีกทั้งยังเป็นจังหวัดที่มีพื้นที่ใหญ่ที่สุดของภาคนี้อีกด้วย โดยลำพระเพลิงเป็นหนึ่งในลำน้ำหลักที่ครอบคลุมพื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดนครราชสีมาได้แก่ ลำมูล ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ ลำชี ลำเชียงไกร ลำสะเทต ลำแะ และลำจักราช โดยเส้นทางของกลุ่มน้ำลำพระเพลิงเดิมเริ่มขึ้นจากจุดกำเนิดบนเทือกเขาชันกำแพงในอุทยานเขาใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ในพื้นที่ของอำเภอวังน้ำเขียวและอำเภopakช่อง จังหวัดนครราชสีมา ไหลผ่านพื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภopakช่องชัยในเกือบทุกตำบลซึ่งจะมีชุมชนระดับหมู่บ้านต่าง ๆ ตั้งอยู่บนสายน้ำหลักและสายน้ำสาขาของกลุ่มลำพระเพลิง ผ่านไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านสุขาภิบาลบ้านตะขบ สุขาภิบาลเมืองปาก อำเภomeung และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่บ้านวัดโบสถ์ อำเภochaชัย ซึ่งถือเป็นสิ้นสุดลำน้ำลำพระเพลิงที่มีความยาว 120 กิโลเมตร (ดูภาคผนวก ก. แสดงรายชื่อชุมชนที่ตั้งอยู่บนกลุ่มน้ำลำพระเพลิง) โดยกลุ่มน้ำลำพระเพลิงได้ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 200 หมู่บ้านในเขตอำเภomeung อำเภopakช่องชัย อำเภอวังน้ำเขียว และอำเภochaชัย ทั้งที่เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่บนกลุ่มน้ำลำพระเพลิงเดิมที่ชาวบ้านเรียกว่า “ห้วยลำพระเพลิง” และคลองส่งน้ำชลประทานจากเขื่อนลำพระเพลิง รวมไปถึงลำน้ำสาขาต่าง ๆ ที่แยกออกไปจากลำพระเพลิงและอยู่ในระบบชลประทาน

เดียวกัน ได้แก่ ลำล้าลาย ลำเชียงสา ลำซอ ลำประโคน ลำนางแก้ว ห้วยพรมราช คลองซบปลักแรด คลองท่าแดง คลองไผ่ คลองแหลมรวก เป็นต้น ชุมชนทั้งหมดที่ตั้งอยู่บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงเป็นชุมชนชาวนา ดั้งเดิมที่อาศัยน้ำตามธรรมชาติในการทำนา ทำสวน และทำไร่ ดังนั้น น้ำจากลุ่มน้ำลำพระเพลิงจึงเป็นปัจจัยการผลิตหลักของชุมชนลุ่มน้ำที่ช่วยให้เกิดผลผลิตในภาคเกษตรกรรมที่อุดมสมบูรณ์ทั้งที่เป็นแหล่งทำนาข้าวขนาดใหญ่ เป็นแหล่งผลิตไม้ผุลานนาชนิดให้แก่จังหวัดได้ตลอดทั้งปี และยังเป็นแหล่งอาหารสัตว์น้ำของชุมชน ได้แก่ ปลาน้ำจืด นานาพันธุ์ และ กุ้งน้ำจืด โดยถือเป็นแหล่งประมงน้ำจืดที่สำคัญของจังหวัดนครราชสีมา

นอกจากนี้ยังมีชุมชนอื่น ๆ ในจังหวัดนครราชสีมาแม้มิได้ตั้งอยู่บนลุ่มน้ำลำพระเพลิง แต่ก็ได้รับประโยชน์จากการใช้น้ำจากลุ่มน้ำลำพระเพลิงเพื่อการอุปโภคบริโภคและเพื่อการอุตสาหกรรมอีกด้วย โดยเฉพาะชุมชนในเขตอำเภอเมืองซึ่งตั้งอยู่ห่างจากลุ่มน้ำลำพระเพลิงเพียง 20 กิโลเมตร ได้ใช้น้ำจากลุ่มน้ำลำพระเพลิงนำไปผลิตเป็นน้ำประปาหล่อเลี้ยงอำเภอเมือง ปักธงชัย โชคชัย และชุมชนใกล้เคียง รวมถึงน้ำที่ใช้กับระบบอุตสาหกรรมของโรงงานที่ตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียงลุ่มน้ำลำพระเพลิงและในอำเภอปักธงชัย ได้แก่ โรงสีข้าว โรงทอผ้า โรงงานแป้งมัน โรงงานน้ำตาล โรงงานผลิตอาหารสัตว์ และโรงงานทอกระสอบ

สภาพทางภูมิศาสตร์ของชุมชนบนลุ่มน้ำ

ชุมชนในอำเภอปักธงชัย ถือเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ที่ได้รับประโยชน์จากลุ่มลำพระเพลิงมากที่สุด เพราะชุมชนส่วนใหญ่ตั้งอยู่บนสองฝั่งของลุ่มลำพระเพลิง ทั้งที่เป็นลำน้ำสายเดิม และลำน้ำของระบบคลองส่งน้ำชลประทาน ซึ่งจะค้ำกันน้ำและมีจุดกำเนิดที่อ่างเก็บน้ำลำพระเพลิงที่ตั้งอยู่ในตำบลวังหมี อำเภอวังน้ำเขียว ซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอปักธงชัย ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งรายล้อมลุ่มลำพระเพลิงอยู่นั้นแต่ละชุมชนจะมีลักษณะของภูมิประเทศและที่ดินหลายแบบ หากกล่าวถึงสภาพทั่วไปของชุมชนต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่บนลุ่มลำพระเพลิงโดยใช้ภาพในระดับตำบล และอำเภอที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่บนลุ่มน้ำลำพระเพลิง สามารถกล่าวโดยสรุปเพื่อให้เห็นบริบทของชุมชนชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้ (ดูรายชื่อชุมชนในภาคผนวก ก.)

ตำบลเมืองปัก อำเภอปักธงชัย เป็นชุมชนที่มีการใช้ภาษาลาวและภาษาโคราชเป็นภาษาพูดของชุมชน พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ลุ่มเหมาะกับการทำนา มีพื้นที่บางส่วนประมาณร้อยละสิบเป็นที่ดอนเหมาะกับการปลูกไม้ยืนต้นและพืชไร่ โดยแหล่งน้ำสำคัญคือได้นำจากระบบชลประทานจากลำลำลาย และจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ ห้วยลำซอ ห้วยลำตะกุด และห้วยลำลำลาย พื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตชลประทานจึงสามารถปลูกข้าวได้ทั้งนาปีและนาปรัง

ตำบลตะขบ อำเภอปักธงชัย เป็นชุมชนเก่าแก่และมีขนาดใหญ่ พื้นที่ส่วนใหญ่ของชุมชนเป็นที่ราบและที่ดอน มีพื้นที่บางส่วนเป็นที่บนภูเขาและที่ป่า จึงมีทั้งการทำนาข้าวซึ่งเป็นนาปีอาศัยน้ำธรรมชาติและทำนาปรังด้วยน้ำที่ได้จากคลองชลประทาน

ลำพระเพลิงและลำลำลาย นอกจากนี้ยังมีคลองธรรมชาติอีก 7 แห่ง มีการทำพืชไร่จำนวนมากในที่ดอน ที่ภูเขา และที่ป่าซึ่งถูกจัดเป็นป่าเสื่อมโทรม พืชไร่ที่เพาะปลูก ได้แก่ ถั่วลิสง ถั่วเหลือง มันสำปะหลัง อ้อย ฝ้าย และข้าวโพด

ตำบลนกออก อำเภอปักธงชัย เป็นชุมชนผสมไทย-ลาวที่อพยพมาจากชุมชนอื่นๆ ส่วนใหญ่ใช้ภาษาไทยโคราช โดยสภาพภูมิศาสตร์เป็นพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงร้อยละ 90 เหมาะกับการทำนา และอยู่ในเขตชลประทานลำพระเพลิง จึงทำได้ทั้งนาปรังและนาปี มีการทำสวนผักในหน้าแล้ง และมีพื้นที่ดอนบางส่วนใช้ทำไร่มันสำปะหลัง นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพเสริมอีกด้วย

ตำบลดอน อำเภอปักธงชัย เป็นชุมชนไทยโคราชดั้งเดิม ลักษณะพื้นที่ดินเป็นราบและที่ราบน้ำท่วมถึงเหมาะกับการทำนาทั้งนาปีและนาปรังเพราะได้รับน้ำเต็มที่ทั้งจากแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น ห้วยลำพระเพลิง ห้วยลำลำลาย ห้วยตะกุด ห้วยโกรกหว้า ซึ่งมีสภาพน้ำสมบูรณ์ตลอดปี และยังอยู่ในเขตชลประทานลำพระเพลิง คลองส่งน้ำลำมูลบน และฝายน้ำล้น โครงการสร้างงานในชนบท มีการทำพืชไร่อยู่เล็กน้อย ได้แก่ มันสำปะหลัง และมีอาชีพเสริมคือการรับจ้างทอผ้าให้แก่โรงงานในอำเภอปักธงชัย

ตำบลตูม อำเภอปักธงชัย เป็นชุมชนที่มีสภาพดินนาที่มีคุณภาพดี มีความอุดมของน้ำ เพราะที่ดินส่วนใหญ่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึงใช้น้ำจากลำพระเพลิงในการเพาะปลูกได้ตลอดทั้งปี จึงมีทั้งการทำนาปีนาปรัง การปลูกผัก และไม้ยืนต้น ซึ่งตูมมีชื่อเสียงในการทำสวนโบราณ ชุมชนตูมมีระบบการจัดสรรน้ำด้วยการทำฝายหรือทำนบกั้นน้ำเป็น

ช่วง ๆ หลายแห่ง ได้แก่ ทำนบใหญ่ ทำนบตาแย้ม ทำนบบุโพธิ์ ทำนบวัด ทำนบบุงา ฝ่ายกุดวิวาท และยังตั้งอยู่ในเขตชลประทานลำพระเพลิงด้วย

ตำบลจี้ อำเภอบักรังชัย เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ติดกับลุ่มน้ำลำพระเพลิง จึงมีความอุดมสมบูรณ์สูง มีพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงและที่ดอนที่เหมาะสมกับการทำนาเป็นอย่างยิ่ง และการปลูกไม้ผลยืนต้น เช่น มะพร้าว ส้มโอ กล้วย โดยพื้นที่ร้อยละ 45 อาศัยน้ำจากลำพระเพลิงธรรมชาติ และอีกร้อยละ 55 อาศัยน้ำจากคลองส่งน้ำลำพระเพลิง จึงสามารถปลูกพืชในหน้าแล้งได้รวมถึงการทำนาปรัง มีการปลูกผักใกล้แหล่งน้ำในช่วงหน้าแล้ง เช่น บวบ หอม กระเทียม พริก

ตำบลสุขเกษม อำเภอบักรังชัย พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสำหรับทำนาซึ่งทำได้ทั้งนาปีและนาปรังซึ่งอยู่ในเขตชลประทานของลำพระเพลิงและลำลำลาย และอาศัยน้ำฝนแต่จะไม่มีแหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่ มีพื้นที่บางส่วนเป็นที่ดอนก็สามารถทำนาดอนและทำไร่ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อย และถั่วลิสง

ตำบลลำนางแก้ว อำเภอบักรังชัย แยกออกมาจากตำบลตะขบเดิม สภาพภูมิศาสตร์มีความหลากหลายมากจึงมีทั้งการทำนาทำไร่ เช่น มัน ข้าวโพด อ้อย หม่อน ทำสวนผลไม้ เช่น มะม่วง มะขาม กระท้อน ทำสวนผัก เช่น หอมแดง ผักชี แตงกวา และทำทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์เพื่อทำปศุสัตว์เป็นอาชีพหลักอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ เลี้ยงวัวพันธุ์ควาย หมู ไก่ และเลี้ยงปลา โดยมีแหล่งน้ำธรรมชาติถึง 8 แหล่ง เช่น ลำพระเพลิง ห้วยทราย ลำนางแก้ว ลำประโดน คลองซับอีหร่า เป็นต้น

และยังมีแหล่งน้ำที่สร้างขึ้นอีก 3 แหล่ง ได้แก่ อ่างเก็บน้ำหิโนตะงิ
อ่างเก็บน้ำคลองซบน้อย และสระน้ำบ้านมะกอกงาม

ตำบลเกษมทรัพย์ อำเภอปักธงชัย ที่ดินส่วนใหญ่เป็นที่ราบ
น้ำท่วมถึงในฤดูฝน และมีพื้นที่ราบบางส่วน มีแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่
ลำพระเพลิง ลำคลองไผ่ เหมืองทุ่งงาน และลำเชียงสา แต่จะไม่อยู่ใน
เขตชลประทาน หากยังสามารถทำนาปรังได้เพราะอยู่ติดลุ่มน้ำเดิม และ
ยังมีระบบเหมืองฝายและบึง ที่ชาวบ้านจัดสร้างขึ้นอีกถึง 6 แห่ง ทำให้
เก็บน้ำไว้ใช้ทำเกษตรและอุปโภคบริโภคได้ตลอดปี ผลผลิตส่วนใหญ่จึง
เป็นการทำนาปี นาปรัง ปลูกถั่วลิสง และเลี้ยงสัตว์เกือบทุกครัวเรือนไว้
บริโภค

ตำบลโคกไทย อำเภอปักธงชัย ลักษณะที่ดินเป็นที่โคกหรือที่
ราบสูงเป็นส่วนใหญ่จึงใช้ในการปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด
เลี้ยงสัตว์ และปลูกไม้ผลยืนต้น มีพื้นที่ราบและที่ดอนบางส่วนสำหรับ
การทำนาปี มีการทำนาปรังบ้างเพียงเล็กน้อย นอกจากนี้ยังมีพื้นที่ป่า
อยู่เล็กน้อยซึ่งอยู่ในสภาพป่าเสื่อมโทรม โดยโคกไทยจะอาศัยแหล่งน้ำ
จากธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่ ได้แก่ คลองไผ่ ห้วยหัวลิง ห้วยกลาง ลำซอ
ห้วยสำโรง และห้วยสำลาย มีบางส่วนได้รับน้ำจากระบบชลประทาน
บ้างเล็กน้อย

ตำบลวังหมี อำเภอวังน้ำเขียว ส่วนใหญ่เป็นที่ลาดชัน
ที่เนินเขา และที่ป่าสงวนแห่งชาติ เป็นแหล่งต้นน้ำของลำพระเพลิง และ
แหล่งน้ำธรรมชาติหลายแหล่ง เช่น ห้วยซบน้อย ห้วยหนองกี่ ห้วยตา
บุญ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการจัดสรรน้ำด้วยการทำฝายหรือทำนบ
พื้นที่นาที่มีอยู่เล็กน้อยจะเป็นนาฝนเพียงอย่างเดียว สำหรับผลิต

ส่วนใหญ่เป็นพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง ข้าวโพด ถั่วเหลือง ถั่วเขียว มีการปลูกไม้ผลยืนต้นอยู่บ้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ตำบลกระโทก อำเภอโคกชัย เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ทั้งบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงเดิม และคลองส่งน้ำชลประทานลำพระเพลิง เป็นพื้นที่ราบลุ่ม เป็นแอ่ง จึงเหมาะกับการทำนาปี นาปรัง ปลูกพืชผักสวนครัว มีการทำไร่อยู่เพียงเล็กน้อยเป็นไร่มันสำปะหลังและถั่วลิสง พืชผักที่นิยมปลูก ได้แก่ หอม กระเทียม พริก และผักกินใบ ซึ่งจะปลูกในฤดูหนาว เพราะจะมีอากาศเหมาะสม

ตำบลด่านเกวียน อำเภอโคกชัย เป็นพื้นที่ลาดเอียงไม่สม่ำเสมอ และมีน้ำท่วมในฤดูฝน ได้รับน้ำส่วนใหญ่จากลำมูลซึ่งมีน้ำตลอดทั้งปี และรับน้ำจากคลองชลประทานลำพระเพลิง ในหน้าฝนชาวด่านเกวียนจะทำนา หลังเก็บเกี่ยวจะปลูกผักในทีนา ได้แก่ กะหล่ำดอก แตงกวา ถั่วฝักยาว ซึ่งจะมีพ่อค้ามารับซื้อถึงแปลงผัก และมีพื้นที่ดอนบางส่วนสำหรับการทำไร่มันสำปะหลัง ปอแก้ว และปลูกไม้ยืนต้น ที่มีชื่อเสียงคือมะนาวด่านเกวียน และมีการทำเครื่องปั้นดินเผาที่มีชื่อเสียงด้วย

ตำบลโคกชัย อำเภอโคกชัย พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม ลักษณะเป็นท้องกระทะ เหมาะกับการทำนาทั้งนาปีและนาปรัง พื้นที่นามักมีน้ำท่วมถึงในฤดูฝน ร่องลงมาเป็นการปลูกพืชไร่ ได้แก่ มันสำปะหลัง ข้าวโพด และถั่วลิสง มีพื้นที่ดอนบางส่วนเหมาะกับการทำสวนผลไม้ยืนต้น และสวนผักสวนครัว พื้นที่นาส่วนใหญ่ได้รับน้ำจากระบบชลประทานลำพระเพลิง นอกจากนั้นจะต้องอาศัยน้ำจากลำมูลบน คลองลง และคลองไผ่ ซึ่งมีน้ำตลอดทั้งปี

ตำบลท่าอ่าง อำเภอไชยชัย เป็นที่ราบ และที่ราบน้ำท่วมถึง เหมาะกับการทำนา และมีที่ดอนสำหรับปลูกพืชไร่ พื้นที่นาที่มีทั้งที่อยู่ในเขตรับน้ำชลประทานลำพระเพลิง และพื้นที่น่าน้ำฝน นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ ลำน้ำมูลที่มีน้ำตลอดทั้งปี และห้วยเสาเดียวที่จะมีน้ำมากเฉพาะหน้าฝน พืชไร่ที่ปลูก ได้แก่ มันสำปะหลัง ถั่วลิสง และยังมีการเลี้ยงไก่ วัว ควาย แบบธรรมชาติด้วย

ตำบลท่าลาดขาว อำเภอไชยชัย พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ และที่ราบน้ำท่วมถึงในฤดูฝน เป็นที่นาร้อยละ 80 ที่เหลือเป็นที่ไร่ปลูกมันสำปะหลัง และถั่วลิสง มีแหล่งน้ำธรรมชาติถึง 3 แหล่ง ได้แก่ ลำพระเพลิง ลำมูล และบึงพระ แต่ไม่ได้อยู่ในเขตชลประทาน หากก็มีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปีจึงทำได้ทั้งนาปีและนาปรัง และยังมีการปลูกผักสวนครัวในหน้าแล้ง เช่น หอม กระเทียม พริก ผักชี

ผลผลิตของชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิง

พื้นที่บนลุ่มลำพระเพลิงทั้งที่เป็นห้วยลำพระเพลิงเดิม และคลองส่งน้ำระบบชลประทานของเขื่อนลำพระเพลิง ถือได้ว่าเป็นพื้นที่เขตเกษตรกรรมขนาดใหญ่ของจังหวัดนครราชสีมา เป็นแหล่งสร้างผลผลิตทั้งที่เป็นอาหารสำหรับการบริโภคและเป็นวัตถุดิบสำหรับป้อนโรงงานอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ในจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดใกล้เคียง ด้วยมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีความหลากหลาย ทั้งที่เป็นที่ลุ่มริมน้ำ ที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ที่ราบลุ่ม ที่โคก หรือ ที่ดอน ที่บนเขา และ ที่ป่า ทำให้ลักษณะและความอุดมสมบูรณ์ของดินแตกต่างกันออกไปสามารถทำการเพาะปลูกได้ทั้งในรูปของการทำนา ทำไร่ และทำสวนผักและผลไม้

ชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงจึงมีผลผลิตทางเกษตรกรรมที่หลากหลายสามารถใช้บริโภคได้ตลอดทั้งปี นอกจากนี้ยังเหลือสำหรับการขายหรือแลกเปลี่ยนระหว่างกันภายในชุมชนเครือข่ายลุ่มน้ำเดียวกันและกับชุมชนอื่น ๆ อีกด้วย ซึ่งในอดีตความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตนี้มีมากพอโดยไม่ต้องสร้างผลผลิตส่วนเกินทางการค้าขึ้นมาโดยตรง เพียงแต่เก็บเอาของตกหรือของที่บริโภคไม่หมดออกไปขาย แต่เมื่อระบบตลาดแลกเปลี่ยนกว้างขวางมากขึ้น ชาวชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงก็ได้เพาะปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้นด้วยมีเป้าหมายเพื่อเก็บไว้บริโภคเองส่วนหนึ่งและเพื่อการค้าอันเป็นเป้าหมายสำคัญอีกส่วนหนึ่งของวิถีการผลิตลุ่มน้ำในปัจจุบัน

ผลผลิตในภาคเกษตรของชุมชนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงสามารถแบ่งออกได้เป็น 5 ส่วนใหญ่ ๆ ได้แก่

การทำนาข้าว กล่าวได้ว่าชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงทั้งหมดสามารถทำนาปลูกข้าวไว้กินเองได้ตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยการปลูกข้าวของชาวนาลุ่มน้ำลำพระเพลิงส่วนใหญ่เป็นการปลูกข้าวเจ้า มีทั้งการปลูกข้าวในที่ดอนหรือที่เรียกว่าข้าวไร่ การทำนาในที่ลุ่มทั้งที่อาศัยน้ำฝน และอาศัยน้ำจากระบบชลประทาน ทำให้ชุมชนลุ่มน้ำแห่งนี้มีข้าวเพียงพอต่อการบริโภคตลอดทั้งปี และมีผลผลิตมากพอที่จะขายออกได้ถึงร้อยละ 70 ของปริมาณผลผลิตที่ทำได้ในแต่ละปี โดยการทำนาสำหรับพื้นที่ที่ต้องอาศัยน้ำฝนมักจะทำเฉพาะข้าวนาปีซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกถึง 222,067 ไร่ (ข้อมูลของอำเภอปักธงชัย ปี 2543/2544) ชุมชนเกือบทั้งหมดของลุ่มน้ำสามารถปลูกข้าวนาปีได้โดยอาศัยน้ำจากลำน้ำธรรมชาติและน้ำฝน สำหรับข้าวนาปรังจะทำได้เฉพาะชุมชนที่ได้

รับน้ำอย่างเพียงพอจากระบบชลประทานจากเขื่อนลำพระเพลิง ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกเพียง 34,870 ไร่ (ข้อมูลอำเภอปักธงชัยปี 2543/44) สำหรับชุมชนที่อยู่ในที่ดอน ที่เชิงเขา หรือที่ราบลุ่มห่างจากแหล่งน้ำออกไป จะไม่ปลูกข้าวนาปรังเพราะปริมาณน้ำจะไม่เพียงพอต่อการทำนา แต่จะหันไปปลูกพืชไร่ซึ่งใช้น้ำน้อยกว่าแทนสำหรับพื้นที่ที่สามารถปลูกข้าวนาปรังได้ เช่น ตำบลตูม นกออก ลำนางแก้ว สุขเกษม เป็นต้น พันธุ์ข้าว

นาปีที่นิยมปลูก ได้แก่ หอมมะลิ 105 ชัยนาท คลองหลวง ซึ่งเป็นพันธุ์ส่งเสริมของรัฐ นอกจากนี้ชาวนาลุ่มน้ำยังมีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองของชุมชนเก็บสะสมไว้อย่างมากมาย เช่น ขาวกระโทก เจ๊กกระโดด เจ็ดรวง จำปาทอง พวงเงิน เป็นต้น และพันธุ์ ข้าวนาปรังที่ชาวลุ่มน้ำนิยมปลูก ได้แก่ ชัยนาท 1 สุพรรณบุรี 90 และปทุมธานี 1 ซึ่งผลผลิตที่ได้จากข้าวนาปรังทั้งหมดชาวนาจะไม่เก็บไว้กินแต่นำออกขาย ส่วนข้าวที่เก็บไว้กินเองมักจะเป็นข้าวนาปีที่ชาวนาเลือกพันธุ์ที่นิยมบริโภคมาปลูกเอง (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข. หน้า ข-1)

การทำพืชไร่ สำหรับเกษตรกรที่มีเป้าหมายการผลิตเพื่อการค้าอย่างชัดเจนของชุมชนลุ่มน้ำเป็นการปลูกพืชไร่ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกถึง 184,645 ไร่ (ข้อมูลอำเภอปักธงชัย ปี 2543/2544) ทั้งการทำไร่ในที่ดอนและที่เขากับการทำไร่ในที่ราบลุ่มหลังเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว พืชไร่สำคัญของชุมชนลุ่มน้ำ ได้แก่ มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ถั่วเขียวผิวมัน และถั่วลิสง ซึ่งผลผลิตเหล่านี้บางชนิดจะสามารถปลูกได้ทั้งหน้าแล้งและหน้าฝน ได้แก่ ข้าวโพด ถั่วเขียว และถั่วลิสง ขึ้นอยู่กับพันธุ์ที่ชาวนาเลือกใช้ พันธุ์ข้าวโพดที่นิยมปลูก ได้แก่

สุวรรณ 1 สุวรรณ 2 สุวรรณ 3 นครสวรรค์ 1 และลูกผสม พันธุ์อ้อยโรงงาน ได้แก่ อีเหี่ยวแดง บากอส และคิว พันธุ์ถั่วลิสง ได้แก่ ไทนาน 9 สข.38 และขอนแก่น 60-1 และพันธุ์ถั่วเขียว ได้แก่ อู่ทอง 1 ผลผลิตทั้งหมดจะถูกส่งเข้าโรงงานแปรรูปโดยมีพ่อค้าคนกลางเข้ามาซื้อและรวบรวมขนออกไปขายให้แก่โรงงานทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับอำเภอ และระดับจังหวัด ทั้งในจังหวัดนครราชสีมาเอง และจังหวัดใกล้เคียง เช่น ฉะเชิงเทรา กรุงเทพฯ ลพบุรี และผลผลิตที่เกิดจากการแปรรูปพืชไร่ต่าง ๆ เช่น มันอัดเม็ด แป้งมัน ข้าวโพดอาหารสัตว์ และน้ำตาล จะถูกส่งออกขายทั้งในประเทศและต่างประเทศ (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข. หน้า ข-2)

การทำสวนผัก วิธีการผลิตเพื่อการบริโภคของชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงในอดีต นอกจากการปลูกข้าวเป็นหลักแล้ว ชาวนายังปลูกผักไว้ตามหัวไร่ปลายนาและที่ดินบริเวณรอบ ๆ บ้าน หรือตามคันนาที่ว่างอยู่ เพื่อนำผักที่ปลูกได้มาใช้บริโภคในครัวเรือนโดยไม่ต้องซื้อหา หากต้องการกินเมื่อไรก็สามารถเก็บได้ตลอดทั้งปี และยังมีการปลูกหมุนเวียนตามฤดูกาลอีกด้วย ทำให้ที่ดินไม่ทิ้งร้างไว้ อีกทั้งพืชผักที่ปลูกไว้ยังสามารถแจกจ่ายให้แก่เพื่อนบ้านได้ด้วย โดยชาวนาจะเลือกปลูกเฉพาะผักที่ต้องการบริโภค เช่น ผักคะน้า กวางตุ้ง พริก บวบ หอม กระเทียม สำหรับการปลูกผักของชุมชนลุ่มน้ำในปัจจุบันส่วนใหญ่ยังคงมีเป้าหมายเพื่อการบริโภคเช่นในอดีต หากมีพืชผักบางอย่างที่ชุมชนสามารถปลูกได้ปริมาณมาก ๆ และนำออกขายในตลาดระดับท้องถิ่น และตลาดระดับจังหวัดได้ด้วย แต่พื้นที่เพาะปลูกสำหรับการทำสวนผักจะมีไม่มากนัก ประมาณ 1,815 ไร่ (ข้อมูลอำเภอปักธงชัย ปี 2543/44)

ถือได้ว่าการทำสวนผักเป็นการปลูกเสริมการทำนา มากกว่าจะถือเป็น อาชีพหลัก พืชผักที่ปลูก ได้แก่ หอม ผักชี กระหล่ำดอก พริกขี้หนู ผักคะน้า กวางตุ้ง แตงกวา ข้าวโพดหวาน ข้าวโพดฝักอ่อน กระหล่ำปลี ผักสลัด มะเขือยาว เป็นต้น (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข. หน้า ข-3)

การทำสวนผลไม้ การปลูกผลไม้ยืนต้นถือเป็นวิถีการผลิตของ ชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงที่มีมาเนิ่นนาน มีเป้าหมายในการปลูกไว้กินใน ครัวเรือน ซึ่งพื้นที่ของชุมชนลุ่มน้ำนี้มีความอุดมสมบูรณ์สูงทั้งความ อุดมของที่ดิน และความอุดมของน้ำ อีกทั้งสภาพอากาศยังเอื้ออำนวย ให้ชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงปลูกไม้ผลได้หลากหลายชนิดทั้งที่เป็นไม้ผล พื้นเมือง และไม้ผลที่นำพันธุ์มาจากที่อื่น ๆ ชาวลุ่มน้ำจึงมีผลไม้กิน ตลอดปี และยังมีผลผลิตบางอย่างมากพอที่จะเก็บขายทั้งในรูปของการ ขายส่งไปยังตลาดและการขายปลีกซึ่งชาวบ้านจะเก็บไปขายได้แบบวัน ต่อวันเพื่อให้มีรายได้เข้าสู่ครัวเรือน การทำสวนผลไม้ของชุมชนลุ่มน้ำ ส่วนใหญ่มิได้เป็นลักษณะของสวนการค้าที่ปลูกไม้ผลเชิงเดี่ยว หากเป็น สวนไม้ผลที่ปลูกคละกันหลาย ๆ ชนิด เช่น สวนโบราณของตำบลตูม ที่ปลูกไม้เป็น 3 ระดับ ให้มีการเกื้อกูลกันและสามารถให้ผลผลิต หมุนเวียนให้ได้บริโภคกันตลอดทั้งปี ไม้ผลยืนต้นที่ปลูกกันมากใน ชุมชนลุ่มน้ำ คือ มะม่วง ซึ่งถ้านับเฉพาะในพื้นที่ปภังกรชัยมีพื้นที่ เพาะปลูกถึง 10,895 ไร่ (ข้อมูลอำเภอปภังกรชัย ปี 2543) พันธุ์ที่ปลูก ได้แก่ แก้ว กล้วย อกร่อง เขียวเสวย แรด น้ำดอกไม้ ทองดำ น้ำกลางวัน พิมเสน นอกจากนี้ยังมีไม้ผลประเภทมะขาม ได้แก่ พันธุ์สีทอง ศรีชมภู หมื่นจง ชันดี และมะขามเปรี้ยว ผลไม้พื้นเมืองอื่น ๆ ได้แก่ ขนุน ฝรั่ง มะปราง กระท้อนห่อ น้อยหน่า มะละกอ ละมุด และมะพร้าว และยัง

มีผลไม้ที่นำเข้าจากภาคอื่น ได้แก่ ส้มโอ ทุเรียน กล้วยหอม ซึ่งปลูกได้ผลดีและสามารถส่งออกจำหน่ายยังตลาดภายนอกจังหวัดได้ด้วย (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข. หน้า ข-4-5)

การเลี้ยงสัตว์ ในอดีตชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงมีทั้งการเลี้ยงสัตว์เพื่อใช้งาน เพื่อบริโภคในครัวเรือน ได้แก่ วัว ควาย เป็ด ไก่ และหมู เป็นการเลี้ยงระดับครัวเรือนจำนวนไม่มาก และเลี้ยงตามธรรมชาติ ปล่อยให้หากินเองตามท้องนาและบริเวณบ้าน ต่อมาได้มีพ่อค้าจากนอกชุมชนและในชุมชนเองก็มีที่ทำตัวเป็นนายหน้ารับซื้อวัว ควาย เป็ด ไก่ เพื่อขายส่งเข้าสู่โรงงานและเพื่อนำไปขายตลาด ทำให้มีการเลี้ยงสัตว์เพื่อการค้าเกิดขึ้นในชุมชนลุ่มน้ำ ได้แก่ การเลี้ยงวัว พันธุ์เนื้อ การเลี้ยงหมูพันธุ์ การเลี้ยงเป็ดพันธุ์ และการทำฟาร์มไก่พันธุ์ พันธุ์วัวที่นิยมเลี้ยง คือ พันธุ์ผสมระหว่างพันธุ์ไทยพื้นเมืองกับพันธุ์อเมริกันบรามัน เพราะมีความอดทนสูงและให้เนื้อดี เมื่อวัวได้ขนาดจะมีพ่อค้ามาตีราคาซื้อไปขายต่อให้โรงงาน หรือชาวบ้านจะนำไปขายเองที่ตลาดกลางซื้อขายวัว-ควายที่บ้านธงชัยเหนือ อำเภอปักธงชัย ซึ่งติดตลาดทุกวันพุธก็ได้ โดยจะมีชาวบ้านจากต่างชุมชนและต่างจังหวัดมาซื้อขายวัวควายกันอย่างคึกคัก สำหรับพันธุ์หมูที่นิยมเลี้ยง คือ พันธุ์ลาร์ไวท์ ซึ่งชาวลุ่มน้ำมักจะไม่ได้เลี้ยงเป็นฟาร์มแต่เลี้ยงเพียง 2-3 ตัวต่อครัวเรือน เพราะจะได้ไม่เป็นภาระในการดูแล และสามารถหาอาหารประเภทรำข้าวมาเลี้ยงได้สะดวกเนื่องจากเป็นผลพลอยได้จากการทำนา เมื่อได้ขนาดชาวบ้านก็จะไปบอกนายหน้าเข้ามาตีราคาเป็นตัวและขนเอาไปเองโดยสามารถขายได้ทั้งที่เป็นลูกหมูหรือหมูขุนก็ได้ นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงไก่ และเป็ด พันธุ์พื้นเมือง เพื่อใช้เป็นอาหาร

และเพื่อขายทั้งที่ขายไข่ และขายทั้งตัวเพื่อเป็นรายได้เสริมให้แก่ครอบครัว

การเชื่อมโยงชุมชนบนลุ่มน้ำด้วยกลไกตลาดระดับท้องถิ่น

ชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงล้วนเป็นชุมชนเกษตรกรรมดั้งเดิมที่มีผลผลิตที่หลากหลาย ชุมชนส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึงกันในผลผลิต ได้แก่ การปลูกข้าว การปลูกผัก และปลูกไม้ผลยืนต้น ไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนและบางส่วนก็เพื่อการค้า มีการปลูกพืชไร่เป็นพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้าโดยตรง นอกจากระบบความสัมพันธ์ของชุมชนลุ่มน้ำที่ผ่านการใช้น้ำร่วมกันเพื่อทำการเกษตรแล้ว ชุมชนบนลุ่มลำพระเพลิงและชุมชนใกล้เคียงยังมีระบบความสัมพันธ์ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนระดับท้องถิ่น เพื่อนำเอาผลผลิตส่วนที่เกินจากความต้องการบริโภคในครัวเรือนออกมาขายหรือแลกเปลี่ยนกันเองผ่านกลไกตลาดระดับท้องถิ่น ได้แก่ ตลาดระดับหมู่บ้าน ตลาดระดับตำบล และตลาดระดับอำเภอ ซึ่งเรียกง่าย ๆ ว่าเป็นตลาดขายสด เป็นการขายที่ละไม่มากนัก เมื่อเทียบกับการขายให้แก่โรงงานอุตสาหกรรมหรือการขายเหมาไว้ให้แก่พ่อค้าคนกลางที่เข้ามาซื้อถึงบ้าน เป็นระบบการแลกเปลี่ยนที่อาศัยผลผลิตส่วนเกินจากการบริโภคในครัวเรือนและสามารถเก็บเกี่ยวได้ทุกวันเพื่อสร้างรายได้ประจำให้แก่ครัวเรือนเพื่อใช้จ่ายประจำวันเป็นเสมือนน้ำบ่อทรายทางรายได้ของชุมชนลุ่มน้ำ

ตลาดระดับหมู่บ้าน ไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดนัก ด้วยแต่ละครัวเรือนในชุมชนเดียวกันล้วนมีผลผลิตเหมือน ๆ กันจึงไม่ต้องซื้อหา

กันเองมากนัก เว้นแต่การซื้อขายเพียงเล็กน้อยระหว่างครัวเรือน หรือการแลกเปลี่ยนด้วยสิ่งของ หรือ การให้กันกินภายในชุมชน ระบบการแลกเปลี่ยนจึงไม่จำเป็นต้องอาศัยพื้นที่หรือสถานที่แลกเปลี่ยน ในแต่ละหมู่บ้านมักจะมีร้านขายของชำ ซึ่งส่วนใหญ่จะขายเฉพาะสินค้าอุปโภคบริโภคจากระบบอุตสาหกรรมที่ใช้ในชีวิตประจำวัน และเป็นสินค้าที่นำมาจากนอกชุมชน หรือบางชุมชนก็จะมีแผงขายผัก ผลไม้ เนื้อสัตว์ และอาหารสำเร็จรูป เล็กๆ น้อยๆ อยู่บ้างเพื่อขายผลผลิตทางการเกษตรสำหรับครัวเรือนที่มีความจำเป็นต้องซื้อหารับประทาน

ตลาดระดับตำบล จะเป็นระบบการแลกเปลี่ยนแบบการค้าที่เป็นรูปเป็นร่างชัดเจนมากขึ้นเมื่อประมาณสิบกว่าปีที่ผ่านมานี้เอง โดย การเกิดขึ้นของตลาดระดับตำบลจะมีในตำบลขนาดใหญ่ที่มีชุมชนหนาแน่น เช่น ตลาดตะขบ ตลาดสวนหอม ตลาดสะแกราช ตลาดพลูหลวง ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะนำพืชผลทางการเกษตร ได้แก่ ผลไม้ตามฤดูกาล หอม กระเทียม ผักสวนครัวต่างๆ ปลา และเนื้อสัตว์ประเภท หมู ไก่ บางครั้งก็จะมีของแปลก ๆ มาวางขาย อาทิ ของป่าที่เก็บได้ในบางฤดูกาล เช่น หน่อไม้ รังผึ้ง น้ำผึ้ง ผักป่า ผลไม้ป่า เป็นต้น มาวางขายริมถนนหลักของชุมชน หรือหน้าวัด หน้าเทศบาล ซึ่งเป็นที่คนผ่านไปมา และมีรถผ่านด้วยจึงทำให้ซื้อขายได้สะดวก ส่วนใหญ่จะเปิดขายเป็นเวลา เช่น ตลาดตะขบ จะเปิดตลาดตอนบ่ายสามโมงถึงหกโมงเย็น ชาวบ้านจึงเรียกว่า “ตลาดบ่าย” การวางของขายมักไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายหรือค่าเช่า และไม่มีการจับจองที่ตายตัว หากใครมีผลผลิตก็นำมาขายได้

ตลาดระดับอำเภอ ที่สำคัญสำหรับชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิง คือ ตลาดในอำเภอบักรังชัย ซึ่งถือเป็นตลาดอำเภอขนาดใหญ่ ประกอบด้วย 3 ตลาด ได้แก่ ตลาดเมืองปัก (ตลาดเก่า) ตลาดวัดโพธิ์ และตลาดเมืองใหม่บักรังชัย ทั้งสามตลาดเป็นตลาดท้องถิ่นที่รองรับผลผลิตจากชุมชนต่าง ๆ บนลุ่มน้ำลำพระเพลิงทั้งเพื่อการส่งต่อไปยังตลาดอื่น ๆ และการซื้อขายเพื่อบริโภคภายในชุมชนลุ่มน้ำและ ชุมชนใกล้เคียง ตลาดระดับอำเภอจึงเป็นตลาดที่มีความสำคัญยิ่งในการกระจายผลผลิตของลุ่มน้ำ

ตลาดเมืองปัก ปัจจุบันถือเป็นตลาดเทศบาลขนาดใหญ่แห่งหนึ่งของโคราช หรือชาวบ้านทั่วไปจะเรียกกันว่า “ตลาดเก่า” เป็นตลาดแห่งแรกของอำเภอบักรังชัยตั้งมาร่วม 100 ปีแล้ว ซึ่งสมัยก่อนชาวบ้านจะขนผลผลิตจำพวก ผัก ผลไม้ เข้ามาขายที่ตลาดเมืองปักเป็นการมาตั้งขายเอง ซึ่งจะมีชาวบ้านจากชุมชนอื่นเข้ามาซื้อหาไปบริโภคส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะเป็นพวกพ่อค้าแม่ค้าที่เข้ามาซื้อผลผลิตเพื่อนำไปขายต่ออีกทอดหนึ่ง หลังจากขายหมดก็จะหาซื้อสินค้าที่ไม่มีในชุมชนกลับไป เช่น สับปะรด ผงซักฟอก เนื้อหมู เนื้อวัว เลือดผ้า เป็นต้น สมัยก่อนนั้นคนที่เอาของออกมาขายจากหมู่บ้านมักจะเป็นผู้หญิง เพราะไม่ต้องออกไปงานไร่งานนา ต่อมาใน พ.ศ. 2506 จึงมีการสร้างถนนของโครงการ ชลประทานลำพระเพลิง ชาวบ้านจึงเดินทางมาตลาดเมืองปักสะดวกยิ่งขึ้น เพราะมีรถประจำทางวิ่งผ่าน ชาวบ้านที่จะนำของมาขายจะตื่นตั้งแต่ตีสามเพื่อเตรียมของที่จะมาขาย ซึ่งมีทั้ง ผักสวนครัว ผลไม้ตามฤดูกาล รวมถึงผลผลิตเฉพาะของชุมชน เช่น หมี่ตะกั่ว ขนมหินสวนหอม ถั่วงอกวังหมี่ หรือทำขนมต่าง ๆ ออกมาจำหน่าย

ด้วย ชาวบ้านจะมากันแต่เช้าเพราะจะมีพ่อค้าแม่ค้าขายส่งเข้ามา
 เหม้าซื้อผลผลิตจนเกือบหมดทำให้กลับบ้านได้เร็ว และหากมาช้าอาจ
 จะไม่มีที่วางของขาย ประมาณดีถ้าผลผลิตส่วนใหญ่ก็จะถูกขายหมด
 และชาวบ้านจะทยอยกันกลับบ้าน มีอยู่บ้างเหมือนกันที่ขายผลผลิต
 ไม่หมดหรือชาวบ้านต้องการมานั่งขายปลีกเพื่อให้ได้ราคาสูงกว่าการ
 ขายส่ง ชาวบ้านก็จะนั่งขายต่อไปเรื่อย ๆ ได้จนถึงบ่ายสองโมงตลาด
 จะวาย (ตลาดเล็ก) การมาตั้งของขายในตลาดเมืองปัก มีทั้งที่ต้องเสีย
 เงินค่าเช่าที่ให้กับเทศบาลถ้าตั้งหน้าตลาดจะคิดวันละ 6 บาท ในตลาด
 จะคิดวันละ 3 บาท เก็บเงินเป็นรายเดือนและจะได้ที่ตั้งประจำแม้จะไม่
 มาขายก็ต้องเสียเงิน หากเป็นชาวบ้านทั่วไปที่ไม่จับจองประจำก็ไม่ต้อง
 จ่ายค่าเช่า แต่ถ้าหากเจ้าของที่มาก็ต้องยกออกไปขายที่อื่น

ตลาดวัดโพธิ์ เป็นตลาดประเภท “ตลาดบ่าย” ตั้งมา
 ราว 20 ปี โดยปิดถนนหน้าวัดโพธิ์ขายของตั้งแต่บ่ายสองโมงถึงสองทุ่ม
 พ่อค้าแม่ค้า และชาวบ้านจะนำของมาตั้งขายที่ลานโล่งหน้าวัด หรือ
 บางรายก็จะนำรถกระบะขนผลผลิตมาขายโดยไม่ต้องขนลงก็ได้ ที่ตั้ง
 ขายมักจะไม่มีการประจำ พ่อค้าแม่ค้าบางส่วนในตลาดเมืองปักจะนำผล
 ผลิตที่รับซื้อมาจากชาวบ้านและเหลือจากการขายช่วงเช้ามาขายต่อที่
 ตลาดวัดโพธิ์เมื่อตลาดเมืองปักวายลง แต่ชาวบ้านจากชุมชนลุ่มน้ำจะ
 มาตั้งขายเองมีน้อยเพราะเป็นเวลาเย็นมากแล้ว ผลผลิตที่ขายส่วนใหญ่
 จะขายเพื่อการบริโภคประจำวัน เช่น อาหารสำเร็จรูป ผลไม้ ผัก และ
 ของใช้เบ็ดเตล็ด ส่วนใหญ่จะขายให้กับข้าราชการ และคนที่ทำงานเลิก
 ตอนเย็นมาซื้อหากลับบ้าน นอกจากนี้ยังมีตลาดระดับอำเภออีกตลาด
 หนึ่ง คือ ตลาดเมืองใหม่ปักธงชัย ซึ่งเป็นตลาดเอกชนที่เพิ่งตั้งได้

ไม่นานนัก แต่ไม่เป็นที่นิยมของชาวบ้านที่จะนำผลผลิตทางเกษตรมาขาย เพราะต้องเสียค่าเช่าสูง และไม่ค่อยมีคนมาเดินมากเท่ากับตลาดเก่าหรือตลาดวัดโพธิ์

นอกเหนือจากตลาดขายสดในระดับหมู่บ้าน ตำบล และอำเภอแล้ว ระบบการแลกเปลี่ยนด้วยกลไกตลาดสำหรับผลผลิตของชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงยังมีลักษณะของตลาดที่เกิดขึ้นมาเพื่อซื้อขายผลผลิตเฉพาะอย่าง เช่น วัว ควาย หมู ไก่ เป็ด ส่วนใหญ่เป็นการรวบรวมผลผลิตให้ได้จำนวนมาก ๆ พอที่จะเกิดการซื้อขาย มีการต่อรองราคา ได้แก่ ตลาดโค-กระบือ ตั้งอยู่ที่ตำบลธงชัยเหนือ อำเภอปักธงชัย ติดตลาดทุกวันพุธ ประมาณครึ่งวันเช้า จะมีพ่อค้าวัวควายจากที่ต่างๆ ทั้งในจังหวัดนครราชสีมาและต่างจังหวัด นำวัวควายบรรทุกใส่รถมาขาย และจะมีคนที่ต้องการซื้อเพื่อเอาไปเลี้ยงต่อบ้าง เอาไปใช้งานบ้าง หรือเอาไปเข้าโรงฆ่าสัตว์ ก็จะมาเจรจาซื้อขายกัน ตลาดโค-กระบือบ้านธงชัยเหนือนี้เป็นตลาดเอกชน คนที่เอารถเข้าไปซื้อขายกันจะต้องจ่ายค่าเข้าตลาดให้แก่เจ้าของตลาด ซึ่งจะจัดการเรื่องของการขึ้นทะเบียนการซื้อขายให้เรียบร้อย นอกจากนี้ ยังมีระบบ ตลาดหมู ตลาดไก่ ที่ไม่ต้องการสถานที่เปิดตลาด แต่เป็นระบบตลาดผ่านนายหน้าซึ่งชาวบ้านทำหน้าที่รวบรวมหมู่บ้าน ไก่บ้าง จากชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันนำไปขายให้แก่โรงงานหรือพ่อค้าอีกทอดหนึ่ง เวลาที่ตกลงซื้อขายกันจะตีราคาเป็นตัว แต่เมื่อขายให้กับพ่อค้าหรือโรงงานจะชั่งเป็นกิโล ส่วนต่างของราคาถือเป็นค่านายหน้า ซึ่งชาวบ้านที่เป็นนายหน้าต้องมีความแม่นยำในการตีราคาและน้ำหนักมิฉะนั้นจะขาดทุนได้

การเชื่อมโยงชุมชนบนลุ่มน้ำกับระบบเศรษฐกิจมหภาค

กลไกแลกเปลี่ยนที่สำคัญสำหรับการส่งออกผลผลิตของชุมชนลุ่มน้ำสู่ภายนอก มีอยู่ 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ การขายผลผลิตผ่านตลาดซื้อขายสินค้าเกษตรกรรมที่เรียกว่า “ตลาดขายส่งและปลีก” หรือ “ตลาดขายสด” และ การขายผลผลิตเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมเพื่อนำไปแปรรูป และนำไปกระจายเข้าสู่ตลาดในระดับประเทศและส่งออกต่างประเทศ

ตลาดขายส่งและปลีกผลผลิตทางการเกษตร สำหรับการขายผลผลิตผ่านตลาดซื้อขายสินค้าเกษตรกรรมที่เป็นตลาดขายส่งและปลีกของชุมชนบนลุ่มน้ำลำพระเพลิงนั้นมีหลายวิธี ทั้งจากการที่มีพ่อค้าเข้าไปซื้อผลผลิตถึงบ้าน หรือจากชาวบ้านที่นำเอาผลผลิตมาขายยังตลาดเมืองปากก็จะมีพ่อค้าเหมาซื้อไปขายต่อ หรือการนำเอาผลผลิตไปสู่ตลาดระดับจังหวัดซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นตลาดในอำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ได้แก่ ตลาดกลางสุรนคร ตลาดย่าโม ตลาดแม่กิมเฮง ตลาดเทศบาล 1 ตลาดกองบิน ซึ่งส่วนใหญ่จะเรียกว่าตลาดขายสด ซึ่งชาวบ้านสามารถขนผลผลิตไปขายเองก็ได้หรือจะขายผ่านพ่อค่านายหน้าก็ได้เช่นกัน โดยตลาดกลางสุรนคร ถือเป็นตลาดค้าส่งขนาดใหญ่ของจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งจะรวบรวมเอาผลผลิตในภาคเกษตรจำพวก ผัก ผลไม้ ที่มีตามฤดูกาลของจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดใกล้เคียง เพื่อขายส่งต่อให้แก่ตลาดอื่นๆ ต่อไป เช่น ส่งเข้าสู่ตลาดในกรุงเทพมหานคร เช่น ตลาดไท ตลาดสี่มุมเมือง ตลาดปากคลองตลาด ตลาดรังสิต เป็นต้น และขายส่งต่อไปยังตลาดค้าปลีกต่างๆ ทั้งในตัวจังหวัดนครราชสีมา และจังหวัดใกล้เคียง และเคลื่อนไปสู่กลไก

ตลาดในระดับประเทศและเพื่อการส่งออกต่างประเทศด้วย ระบบการซื้อขายสินค้าในภาคเกษตรส่วนใหญ่แล้วจะมีพ่อค้าคนกลางหรือนายหน้าเข้าไปซื้อผลผลิตจากท้องถิ่นออกมาขายให้แก่ศูนย์รับซื้อที่กระจายอยู่ทั้งระดับอำเภอและระดับจังหวัด เนื่องจากการขนส่งจากชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงไปสู่ตลาดในเมืองค่อนข้างสะดวกเพราะมีถนนไปถึง จึงทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ขายผลผลิตได้ในราคาที่ดีกว่าที่อื่น ๆ ผลผลิตจากชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงที่ถูกนำมาขายในตลาดขายสดเหล่านี้มักจะถูกนำไปทำเป็นอาหารเพื่อการบริโภคเป็นหลัก มีใช้ผลผลิตที่จะป้อนเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรม

ตลาดผลผลิตสู่โรงงานอุตสาหกรรม ผลผลิตสำคัญที่ถูกป้อนเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมมักจะเป็นผลผลิตที่มีปริมาณมากและมีเป้าหมายการเพาะปลูกเพื่อการค้า สำหรับชุมชนลุ่มน้ำลำพระเพลิงแล้ว ผลผลิตในภาคเกษตรที่เข้าถูกป้อนเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมหลักๆ ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง อ้อยโรงงาน ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปอ ถั่วลิสง และถั่วเขียว ซึ่งทำรายได้ให้แก่ครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในชุมชนลุ่มน้ำเป็นหลักและถือเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มน้ำ นอกจากนี้ยังมีผลผลิตประเภทผัก เช่น ข้าวโพดฝักอ่อน หน่อไม้ เนื้อสัตว์ประเภท กุ้ง ไก่ หมู ที่ถูกนำไปเข้าสู่โรงงานแปรรูปอาหาร กระบวนการนำผลผลิตในภาคเกษตรของลุ่มน้ำเข้าสู่โรงงานอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จะผ่านพ่อค่านายหน้าที่สามารถรวบรวมและรับซื้อถึงบ้านและจะนำรถมาขนผลผลิตออกไปเอง แต่บางครั้งชาวบ้านก็จะขนผลผลิตออกไปขายให้แก่โรงงานหรือศูนย์รับซื้อของโรงงานอุตสาหกรรมเองก็ได้ ซึ่งจะได้ราคาสูงกว่าพ่อค่านายหน้าเล็กน้อยเพราะชาวบ้านต้องเสียค่าขนส่งเอง การกำหนดราคาซื้อขายผลผลิต

พืชเศรษฐกิจเหล่านี้มักจะถูกกำหนดจากโรงงาน หรือเป็นราคากลางที่รัฐควบคุม หรือเป็นราคากลางของตลาดซึ่งถูกกำหนดมาจากปริมาณของผลผลิตที่ออกในแต่ละปีอีกทีหนึ่ง ชาวบ้านไม่สามารถกำหนดราคาขายได้เอง ผลผลิตที่มีปริมาณมาก ๆ จะถูกกดราคา และบางปีชาวบ้านก็จะขาดทุนเพราะไม่สามารถขายผลผลิตได้คุ้มกับต้นทุนที่ลงไป แต่อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตของชาวลุ่มน้ำลำพระเพลิงส่วนใหญ่ไม่ได้พึ่งพิงอยู่กับผลผลิตเพียงชนิดเดียว หากมีความหลากหลายของผลผลิตที่ทำให้ชาวบ้านสามารถอยู่ได้อย่างไม่เดือดร้อนนักหากปีใดผลผลิตบางอย่างมีราคาตกต่ำมาก สำหรับผลผลิตที่ถือเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชนมีกลไกตลาดดังนี้

ตลาดข้าวเปลือก เนื่องจากข้าวเป็นผลผลิตทางเกษตรที่สำคัญของชาวบ้านในลุ่มน้ำลำพระเพลิง การปลูกข้าวในปัจจุบันเน้นการปลูกเพื่อขาย (ประมาณร้อยละ 70 ของผลผลิตข้าวนาปี และเกือบทั้งหมดของข้าวนาปรัง) โดยผลผลิตส่วนใหญ่จะถูกขายไปยังโรงสีระดับอำเภอซึ่งเป็นโรงสีขนาดใหญ่ อีกทั้งลุ่มน้ำลำพระเพลิงยังตั้งอยู่ใกล้ ๆ กับอำเภอเมืองซึ่งมีโรงสีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ จึงไม่ยากต่อการที่ชาวบ้านจะขนออกมาขายเอง ศูนย์กลางการรับซื้อข้าวที่สำคัญจะตั้งอยู่ในเขตอำเภอเมือง ซึ่งมีโรงสีขนาดใหญ่กระจายตัวอยู่ โดยมากโรงสีจะซื้อข้าวเปลือกจากพ่อค้าผู้ฉาบหรือโรงสีระดับท้องถิ่นที่มีกระจายอยู่ถึง 180 ราย พ่อค้าจะรับซื้อข้าวมาจากชาวบ้านจากชุมชนรอบ ๆ ที่โรงสีตั้งอยู่ แล้วขายต่อให้โรงสีระดับอำเภอ เช่น โรงสีดำเนินชัย โรงสีหนองบัว โรงสียิ่งสง่า โรงสีทวีชัย เป็นต้น นอกจากโรงสีในอำเภอเมืองแล้วยังมีโรงสีขนาดใหญ่ตามอำเภอระดับรองลงมา เช่น อำเภอพิมาย อำเภอ